

İslâmiyet'in Ortaya Çıktığı Çağda İran
Persia in the Age of Emergence of Islam

Nimet YILDIRIM*

Geliş Tarihi/Received	Kabul Tarihi/Accepted	Yayın Tarihi/Published	Tür/ Type
28.11.2022	30.12.2022	30.12.2022	Araştırma Makalesi
Atıf/Citation: Yıldırım, Nimet, "İslâmiyet'in Ortaya Çıktığı Çağda İran", <i>Tarih ve Tarihçi</i> , 1 (2), 2022, s. 106-120.			

ÖZET

İslâmiyet'in Arap Yarımadası'nda ortaya çıktığı ve yayılmaya başladığı çağlarda Bizans ile uzun yıllar savaşmış ve bu çetin mücadeleler gerekçesiyle de yorgun düşmüş olan İran, artık yerinden kımıl-dayamayacak kadar güçsüz ve neredeyse tükenmiş bir haldeydi. Yoğun halk kitleleri arasında aşırı memnuniyetsizlik her geçen gün yaygınlaşıyor, büyük toprak sahipleri ve ileri gelen kesimler arasında da alabildiğine bir huzursuzluk ve dağılma belirtileri iyiden iyiye hissediliyordu. İşte böylesine kargaşa dolu bir ortam ve olumsuz şartlarda İran topraklarına Müslüman Arapların saldırıları başladı. İran-Arap savaşlarının ardından Sasanî İmparatorluğu'nun görkemli saraşları Arapların eline geçti. Sonuçta Sasanî saltanatı her geçen gün güç kaybederek dinsel çatışmalar yüzünden hem içte ve hem de dışta ağır yaralar aldı. Artık İran hızla yıkılışa doğru ilerlerken Araplar ise alabildiğine hızla yükselişe geçiyorlardı. Araplar tarafından fethedilen şehirlerde yaşayan halkların önemli bir kısmı İslâm inancını kabul etti. Bu arada askerî ve idarî kadrolardan pek çok İranlı, Arapların hizmetine girdi. İran şehirleri zaman zaman isyana teşebbüs ettiyse de başarılı olamadı. İslâmiyet, yaklaşık iki yüzyıl içerisinde Orta İran ve Horasan'da önemli ölçüde yayıldı. Bu makalede ilk İslâmi dönemlerde İran'ın değişik açılardan durumu ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İran, İslâmiyet, Araplar.

---

* Prof.Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, nimety@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6544-7573.

ABSTRACT

In the ages when Islam emerged and began to spread in the Arabian Peninsula, Iran, which had fought for many years with Byzantium and was tired because of these tough struggles, was too weak and almost exhausted. Extreme dissatisfaction among the mass of the population was spreading day by day, and the signs of wide-spread unrest and disintegration were felt among the great landowners and the notables. In such an environment full of turmoil and unfavorable conditions, Arab attacks began on Iranian lands. After the Iran-Arab wars, the magnificent palaces of the Sassanid Empire passed into the hands of the Arabs. As a result, the Sassanid rule lost power day by day and received heavy wounds both internally and externally due to religious conflicts. In this way, while the Iranian rule was rapidly heading towards collapse, the power of the Arabs was on the rise. A significant part of the people living in the cities conquered by the Arabs in Iran accepted the Islamic faith. Mean-while, a large number of Iranian personnel were brought to military and administrative duties and entered the service of the Arabs. Although Iranian cities attempted to revolt from time to time, they were unsuccessful. Islam spread significantly in Central Iran and Khorasan in about two centuries. In this article, the situation of Iran in the early Islamic periods is discussed from different perspectives.

Keywords: Iran, Islam, Arabs.

Giriş

Sasanîlerin son hükümdarı III. Yezdigerd (632-651) olağanüstü kargaşalarla dolu günlerde tahta çıktı. Bizans ile uzun yıllar savaşmış ve bu gerekçeyle de yorgun düşmüş olan İran, artık kımıldayamayacak kadar güçsüzdü ve neredeyse tükenmişti. Yoğun halk kitleleri arasında aşırı memnuniyetsizlik her geçen gün yaygınlaşıyor, büyük toprak sahipleri ve ileri gelen kesimler arasında da alabildiğine bir huzursuzluk ve dağılma belirtileri iyiden iyiye hissediliyordu. Yeni yeni İslâm sancağı altında toplanarak aralarında bir birlik sağlamış olan Arap kabileleri de ülkenin güney kesimlerinde İran'a karşı ordu hazırlama çabalarını sürdürüyorlardı¹.

Araplar uzun yıllar Arap yarımadasında mahsur kalmış, kuru Arabistan çöllerinde deve otlatarak yağmacılık ve çapulculuk yaparak yaşamışlardır. İç savaşlar, kabilelerin birbirleriyle şiddetli çatışmaları, birbirlerinin mallarını yağmalamaları, bütün güçlerini kendi içlerindeki mücadelelerde tüketmelerine yol açmış, dış dünyaya yönelmeleri, başka coğrafyaları ele geçirme düşüncelerinde bulunmalarına fırsat bile vermemiş, bu iç kargaşalardan da yararlanan komşu ülkeler Arap topraklarının en verimli ve en değerli bölgelerini ele geçirerek Arapları da egemenlikleri altına almışlardır. İslâmiyet'i kabul etmeleriyle birlikte Araplar aralarında ulusal bir birlik sağlamışlar, uzun iç savaşlar ve anlaşmazlıklar da önemli ölçüde azalmıştır².

¹ Berthels, E. E., *Târih-i Edebiyyât-i Fârsî* (çev. Sirûs-i İzedî), Tahran 1373-1374 hş., I, 147.

² Furuzânfer, Bediüzzamân, *Târih-i Edebiyyât-i İrân*, Tahran 1386 hş., s. 25.

İşte böylesine kargaşa dolu bir ortamda ve İran açısından olumsuz şartlarda İran topraklarına Arap saldırıları başladı. Bilindiği gibi İslâm öncesi çağlarda Araplar kabileler halinde yaşıyor ve asla birbirleriyle anlaşamıyorlar, hayatlarını birbirleriyle mücadele ederek geçiriyorlardı. Söz konusu kabileler içerisinde öne çıkanlardan biri de Hicaz bölgesindeki Kureyş kabilesiydi. Mekke'nin yönetimi de bunların elinde bulunuyordu³.

İslâm öncesi çağlarda Arap toplumları Sabîlik, Yahudilik ve Hıristiyanlık olmak üzere üç temel dinsel inanış etrafında kümelenmişler, ancak bu dinler dışında birçok kabile de; Lat, Menat, Uzza gibi birtakım putlara tapmaktadır. Bütün bu putlar en ünlü tapınakta yani Kâbe'de bulunmaktadır. Öte yandan Perslerin, Yemen ve Hire bölgelerinde etkili olmalarından dolayı İran dinsel inanışları da söz konusu yörelerde Araplar arasında yaygınlaşmıştır. Genel durumu bu şekilde olan bir bölgeye 611 yılında Hz. Muhammed kutsal mesajıyla geldi. Halkın inandığı farklı inanç sistemlerini kısa sürede terk ettirerek Arabistan'ın birbirinden ayrı yaşayan kabileleri arasında birliğe teşvik eden yeni diniyle birlikteliği sağladı. Kendi doğup büyüdüğü şehirde zaman zaman çok şiddetli karşı koyuşlarla yüz yüze geldi. Onlarla mücadeleden yılmadan yoluna devam etti ve Mekke'de belli ölçüde taraftar bulsa da Yesrib/Medine'ye göç etti (1/622). Bu tarihten sonra İslâmiyet Arabistan yarımadasında hızla yayılmaya başladı ve 11/633 yılında artık bölge dışına taşarak Arabistan sınırları dışında ilerlemesini sürdürdü⁴.

Peygamber'in vefatından sonra birtakım görüş ayrılıkları çıksa da kısa sürede yeniden güç birliği sağlanarak Müslüman Araplar Bizans ve İran topraklarına doğru ilerlemeğe başladılar. Doğu Roma İmparatorluğu'yla İran o günlerde uzun süren savaşlar ve iç kargaşalar yüzünden zayıflamış, hemen her açıdan duraklama ve çöküş sürecine girmişlerdi. Tam tersine Araplar için İran ve Bizans'a saldırılarında birkaç önemli faktör alabildiğine destek olmaktaydı. Bunların en önemlileri arasında; aralarında birlik sağlamış olmaları, ekonomik çıkmaz, İslâmî öğretiler, sıkıntılara ve yokluklara dayanabilme gücü, binicilikte oldukça yetenekli oluşları, güçlü bir ruhsal yapıya sahip olmaları, çöllerde ve uzun yollarda hızlılık ve çeviklik, Peygamber'in eğitiminden geçmiş olma... gibi özellikleri yer almaktadır. Burada sıralanan ve daha başka avantajlı gerekçeler Arapların birçok savaşta zafere erişmelerini kolaylaştırdığı gibi, kısa sürede çok mesafe almalarını da sağlamış oldu. Nitekim II. halife Ömer zamanında Şam, Filistin, Mısır, Irak ve İran'ın bir bölümünü ele geçirdiler, bu fetih hareketlerini III. halife Osman ve ardından da Emevîler dönemlerinde sürdürdüler⁵.

Burada dikkatle üzerinde durulması gereken önemli bir konu da; Arapların ve yeni dinlerinin etkilerinin daha çok İran toplumunun üçüncü tabakası yani İran

³ Safâ, Zebihullâh, *Târih-i Edebiyyât Der Îrân*, Tahran 1371 hş., I, 7.

⁴ Safâ, *Târih-i Edebiyyât*, I, 8. albuki

⁵ Safâ, *Târih-i Edebiyyât*, I, 8-9.

yönetiminden memnun olmayan kesimleri arasında daha fazla görülmüş olmasıdır. Yoksa İranlı üst tabakalarda yer alan örneğin din adamları, ileri gelen çevreler, dihkanlar, Mazdeist inanişaya sıkı sıkıya bağlı kesimlerin önemli ve ezici çoğunluğu Arapların ve yeni dinlerinin böylesine gelişmesini asla istemiyorlar ve ilerlemelerini üzüntüyle karşılıyorlardı. Yaklaşık bir yüzyıl sonra İran halkının özgürlük yoluna çıkmasını, hızla ilerlemesini ve Arapların yenilgiye uğratılmasının ortamını hazırlayan da işte bu ulusalcı çevrelerin direnişleri ve yoğun çalışmalarıdır⁶.

Müslümanların Doğu Roma coğrafyasındaki ilerlemeleri daha Konstantiniyye'ye varmadan durduruldu. Ancak İran'da Sa'd b. Ebî Vakkâs - Rüstem-i Ferruhzâd komutasındaki Kadisiye (14/635); Haşim b. Utbe - Ka'ka b. Amr kumandasındaki Celula (16/637); Numan -Fîruzân kumandasındaki Nihavend/Fethü'l-fütûh (21/642) savaşları ve ardından yapılan birkaç diğer küçük savaşla İran'ın önemli bir bölümü, Sasanî İmparatorluğu'nun görkemli sarayları Arapların eline geçti. Elbette değişik bölgelerde Nihavend savaşından sonra birçok şehirde, eyalette ve kalede irili ufaklı direnişler, karşı koymalar gerçekleşti ve Arap orduları istedikleri gibi kolay bir şekilde İran'ın tamamını ele geçiremediler. Taberistan, Deyleman, Gilan ve Demavend gibi bölgeler ve Maveraünnehr'in bazı kesimlerinde İranlılar Abbasilerin belli dönemlerine kadar şiddetli direnişlerini sürdürdüler. Ancak merkezî İran yönetimi yıkıldıktan sonra bunların fazla etkileri olmadı ve birbiri ardından etkisiz kaldılar. Bütün bu savaşlar boyunca, hatta yerel İran güçlerinin Araplarla çatıştığı dönemlerde bile Yezdigerd şehirden şehre, eyaletten eyalete kaçarak Arapların elinden kurtuldu. Medain'den Rey'e, oradan İsfahan'a, İsfahan'dan Kirman ve Belh'e kaçtı. Çin Fağfuru ve Türk hakanından yardım istedi. Ancak beklediği yardımları bir türlü alamadı ve sonunda III. Halife Osman döneminde Merv'de bir değirmenci tarafından acımasızca öldürüldü (31/652)⁷.

III. Yezdigerd'in ölümünden sonra oğlu III. Firûz hükümdarlığını ilan etti. Bir süre Araplarla mücadele ettiyse de başarılı olamadı. Ardından Çin'e kaçtı. Bundan sonra 114/732 yılına kadar Yezdigerd'in torunlarından Çin tarihlerinde "İran Hükümdarları" adıyla söz edilmiş, söz konusu hükümdarlar Çin fağfurlarının ülkelerinde sığınmacı olarak hayatlarını sürdürmüşlerdir.

Arap Fetihleri

Friedrich Sarre, *L'art De La Perse Ancienne* adlı eserinde haklı olarak şunları söyler: Eski dünyanın iki süper gücü olarak kabul edilen Bizans ve Pers imparatorlukları, egemen oldukları bölgelerde Müslüman Arapların işlerini kolaylaştırıp, fetihlerine ortam hazırlayacak şartları da kendileri oluşturmuşlardı. Çünkü sözü edilen her iki imparatorluk da gerileme ve çöküş dönemlerini yaşamaktaydılar. Aralarında yüzyıllarca süregelen savaşlar artık savunmalarına bile

⁶ Safâ, *Târih-i Edebiyyât*, I, 9.

⁷ Safâ, *Târih-i Edebiyyât*, I, 10.

güçleri yetmeyecek kadar zayıf düşmelerine neden olmuştu. Buna karşın Araplar dinç, dinamik, yeni bir kan ile cesaretlenen, bütün bunların yanında eşitlik, birlik, fedakârlık gibi özellikleri en yüksek derecede tavsiye eden yeni bir inanışla desteklenmekteydiler. İnançlarına göre; ölmek ya da öldürmenin karşılığı en güzel cennetlerdi. Savaşlarda kazanılan ganimetler dünyalık ödüller olarak algılanıyordu. Arapların tarihte gösteremedikleri başarıların temel etkenleri arasında bunlar da yer alıyordu. Sasanî İmparatorluğu artık bitmiş, Bizans imparatorluğu da bütün varlığını Asya ve Afrika'da kaybetmişti. Gerçekte Müslümanların deniz güçleri bulunsaydı Bizans da yok olmaktan kurtulamayacaktı⁸.

Araplar öyle güçlü, öylesine muktedir bir devletin temellerini attılar ki; sınırları Çin Seddi'nden Cebel-i Tarık'a kadar uzanmaktaydı. İşte tam o zamanlarda İran'ın genel durumu şöyleydi:

1. İnanç farklılıkları ve görüş ayrılıklarından kaynaklanan alabildiğine derin ve çatışmalar yaratan kargaşa.

2. Siyasi kargaşalar. Bazı çevrelerin ve din adamlarının çok ileri düzeylerde devlet işlerine karışmaları. Bütün bunların karşısında iktidarı ve yönetim sistemini elinde tutarak otoriteyi sağlayacak yöneticilerin olmayışı. Örneğin Sasanîler'in dört yıllık bir devresinde on iki hükümdar tahta çıkmış ve bunlardan hiç biri başarılı olamamıştır.

3. Hüsrev Pervîz'in gereksiz ve anlamsız savaşları yüzünden yorgun düşen, gücünü kaybeden ve günün şartlarına uygun donanımına sahip olmayan ordu.

4. Ağır vergiler altında ezilen halkın yoksulluğu ve yaşam kalitesinin düşüklüğü.

5. Despot yöneticilerin halka karşı acımasız davranışları. Ziraat, ekonomi ve sanayinin her geçen gün gerilemesi⁹.

O günlerde Araplar iki büyük ulusla; başkenti Medain olan İran ve başkenti Konstantiniyye olan Doğu Roma İmparatorluğu'yla komşu idiler. Bu iki büyük devlet arasında da asırlardır uzun savaşlar süregelmekteydi. Bu sürekli savaşların en önemli gerekçesi de Irak ve Suriye bölgelerine egemen olma arzusu idi. Bu savaşların İslâmî döneme en yakın olanı Sasanî hükümdarı Enuşîrvân (eg. 531-579) ile Bizanslılar arasındaki savaştı. İranlılar bu savaşta zafer kazandılar ve Bizanslıları Kuzey Cezîre bölgesinden çıkararak Mısır'a kadar fetihlerini sürdürdüler. Ardından Filistin'e saldırdılar. Daha sonra I. Heraclius (eg. 610-641) döneminde Hüsrev Pervîz yeniden Bizans'a saldırdı. Orşelim'i ele geçirdi, kutsal haçı alarak 616 yılında Mısır'a saldırıda bulundu ve İskenderiye'yi ele geçirdi. I. Heraclius, 622 yılında tam donanımlı ordusuyla İran'a doğru harekete geçti ve İran ordularını yenilgiye uğrattı

⁸ Pîrniyâ-Âştîyanî, *Târih-i Îrân*, s. 227-228.

⁹ Pîrniyâ-Âştîyanî, *Târih-i Îrân*, s. 228.

(624). Bu İran-Bizans savaşları Şirûye'nin tahta çıkmasına (628) kadar sürdü. Aynı yıl imzalanan barış anlaşmasıyla kutsal haç Bizanslı esirlerle birlikte kendi topraklarına gönderildi. Söz konusu savaşlarda her iki tarafın maddî, manevi ve insan gücü kaybının ne denli fazla olduğu kaynaklarda açıkça görülmektedir¹⁰.

Öte yandan bu savaşlar süresince çok eski çağlardan beri değişik dinlerin ocağı konumundaki İran topraklarında birbirinden farklı dinsel inançlar alabildiğine yaygınlaşmıştı. Sonuçta Sasanî saltanatı her geçen gün güç kaybederek dinsel çatışmalar yüzünden hem içte ve hem de dışta ağır yaralar aldı. Artık İran hızla yıkılışa doğru ilerlerken Araplar ise alabildiğine hızla yükselişe geçiyorlardı.

Arapların İran'a karşı ilk saldırısı halife Ebubekir döneminde başladı. Ömer devri başlarındaki Köprü Vakası'nın ardından kısa bir duraklama geçirdi. Ancak son Sasanî hükümdarı III. Yezdigerd, Kâdisiye (15/636) yenilgilerinden sonra imparatorluğun siyasi-iktisadi merkezi olan Irak'ı Müslümanlara bırakmak zorunda kaldığı zaman Sasanîler'in Araplar'a karşı mücadelesinin de sonunu tayin etmiş oluyordu. Arap orduları, kendi kaderine terkedilmiş olan Sasanî başşehri Medain'i hiçbir direnişle karşılaşmadan ele geçirdiler. Ardından dağılan kuvvetlerini yeniden toparlamaya çalışan III. Yezdigerd'i Sevad ile İran arasındaki Celula'da bir defa daha yenilgiye uğrattılar¹¹.

Askerî güçlerinin önemli bir kısmı dağılan İranlılar'a karşı İslâm fütuhatı yeni kurulan Basra ve Kufe ordugâh şehirlerinden yürütülmekteydi. III. Yezdigerd'in büyük güçlüklerle topladığı son Sasanî kuvveti de sonunda Nihavend'te yenilgiye uğratıldı (21/642). Arapların "Fethu'l-fütûh" dediği bu zaferden sonra İran ordusu tamamen dağıldı. İran'da artık müslümanlara karşı yerel hükümdarların yönetimindeki kuvvetlerden başka direnecek bir güç kalmamıştı. Müslümanların Kufe ordugâhından kuzey, Basra ordugâhından güney istikametinde yürüttüğü askerî harekât, Irâk-ı Acem ve Azerbaycan şehirlerinin kısa bir sürede fethedilmesiyle sonuçlandı. Otoritesi tamamen sarsılan III. Yezdigerd bir süre daha direnen Fars'ın düşmesinden önce Kirman'a kaçtı, oradan da Sistan'a geçti. Halife Osman döneminde Ahnef b. Kays kumandasındaki bir ordu (23/644) ve (30/650) yıllarında Kuhistan'ı geçerek Kum, Kaşan ve İsfahan'ı, (30/650) yılından sonra da Herat, Merv, Nişabur ve Tus gibi önemli Horasan şehirlerini fethetmeğe başladı. III. Yezdigerd'in direnişleri bir netice vermedi ve onun öldürülmesiyle Sasanî Devleti tarihe karıştı (31/651). Maverâünnehir ve Toharistan VIII. yüzyıl başlarında; Taberistan aynı yüzyılın ikinci yarısında Müslümanların egemenliği altına girdi. Ancak Gilan, Deylem ve Elburz dağlarındaki bazı bölgeler uzun süre ele geçirilemedi¹².

¹⁰ Furûzânfer, *Târih-i Edebiyyât-i Îrân*, s. 26.

¹¹ Özgüdenli, Osman Gazi, "İran/Fetihten Safevîlere Kadar", *DİA*, XXII, 395.

¹² Özgüdenli, Osman Gazi, "İran/Fetihten Safevîlere Kadar", *DİA*, XXII, 396.

İranlılarla Arapların ilk büyük karşılaşmaları Kadisiye’de (14/635) gerçekleşti. Ancak üç gün süren bu büyük savaş sonunda İranlılar büyük bir yenilgiye uğradılar. İran’ın kesin yenilgisiyle sonuçlanan bu savaş sonunda İran orduları başkumandanı Rüstem-i Ferruhzâd öldürüldü. İran ordusu dağıldı. İranlıların yüzyıllardır ve özellikle de Sasanîler döneminde kutsal sancakları olarak taşıdıkları Direfş-i Kaviyân da Arap askerlerinin eline geçti ve ganimet olarak paylaşıldı¹³.

Zafer kazanmış Arap askerleri ertesi yıl Pers uygarlığının önemli merkezlerinden Tisfun’a yöneldiler ve en önemli kalelerinden Sepid Dij: *Beyaz Kale*’yi yağmaladılar. Hükümdar Arap askerleri karşısında savaşmayı göze alamayınca çareyi kaçmakta buldu. Henüz bir gün İran topraklarında yeniden egemenliği ele geçireceğini sanıyordu. Ama gerçek öyle değildi. Celula yenilgisinin ardından artık o ümitleri de tükendi ve Mad bölgesine geri çekildi. Nihavend Savaşı (21/642) İran-Arap mücadelelerinin bir diğer aşaması ve İranlıların, Arapların ilerleyişini durdurmak için artık son çabalarıydı. İranlılar var güçleriyle savaşıyorlardı; iki ünlü Arap kumandanı da öldürdüler. Ancak sonuç yine değişmedi ve bu savaş da Arap orduları kazandı. 24/645 yılında Araplar; Antik İran’ın çok önemli kentleri ile eyaletleri Hemedan, Rey, Azerbaycan ve Şuş’u da ele geçirdiler. III. Yezdigerd, kaçarak Orta Asya içlerine doğru ilerledi. Ancak orada beklenmedik bir ihanete uğradı ve bütün gücünü kaybetmiş bu son Pers temsilcisi Merv sınır görevlisi Mahûy adlı biri tarafından öldürüldü (31/651). Mazenderan Denizi kıyılarındaki birtakım dağlık bölgeler, İran’ın doğu bölgelerindeki yine bazı dağlık kesimler dışında bütün İran artık Arapların olmuştur¹⁴.

Arap halifeler ellerine geçirdikleri büyük şehirlerin merkezlerinde askerî yöneticiler atayıp özel askeri üsler oluşturdular. Yerel halkların zaman zaman ortaya çıkarak Araplara karşı ayaklanmaları da acımasızca ve benzeri görülmemiş alabildiğine sert karşılıklarla bastırıldı. Büyük toprak sahipleri ve ileri gelen bazı kesimler genellikle kimselerin erişemeyeceğini düşündükleri dağlık sarp bölgelere çekilerek eski yaşam tarzlarını sürdürmeğe çalıştılar. Ancak bu kesimlerden önemli bir kısmı da galiplerin egemenliği altına girdi, İslâm inancı kabul ederek bu sefer Araplar adına ellerindeki varlıklarını yönetmeği sürdürdüler¹⁵.

Araplar işgal ettikleri ülkeye neler armağan etmişlerdi? Arap kabilelerin büyük bir bölümü İslâm inancını kabul etmeden önceki dönemlerde daha çok hayvancılıkla geçimlerini sağlıyor ve göçebe bir yaşam sürdürüyorlardı. Çok ilkel ve yüzeysel boyutta birtakım dinsel inanışları bulunan bu kesimler, tanrılar

¹³ Berthels, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî*, I, 147.

¹⁴ Berthels, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî*, I, 147-148.

¹⁵ Berthels, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî*, I, 148.

olduklarını kabul ettikleri taştan topraktan yapılmış birtakım nesnelere tapıyorlardı. Ayrıca göksel birtakım tanrıları ve Kâbe'nin içerisinde bulunan tanrıçaları da vardı¹⁶.

Bedevilik ve göçebelik hayatında bilimsel gelişmeler elde etme imkânı olmadığı açıktır. Bu tür yaşam biçimlerinde gelişmeğe açık olan, ihtiyaç duyulan alanlardaki birtakım bilgi edinimleridir: çölde geceleyin yürürken yolu bulabilme amacıyla yıldızlar hakkında birtakım bilgiler; rüzgâr, hava durumu ve benzeri konularda gerekli edinimler. Bunların yanı sıra Araplar eski dünyada birtakım alanlarda önemli birikim edinmişlerdi. Örneğin iz sürme bunların başında gelir. Çölde yaşadıkları için kumlar üzerinde bırakılan izleri, bir kısmını rüzgâr kapatmış olsa bile son derece ustaca tesbit edebiliyor, iz sahibinin erkek mi yoksa kadın mı ya da kaç yaşında olduğunu kolayca tesbit edebiliyorlardı¹⁷.

Arapların İran'ı Ele Geçirmeleri

Araplar tarafından fethedilen şehirler, savaş veya barışla ele geçirilişine ya da ekonomik durumuna göre miktarı değişen bir defaya mahsus bir vergi ve bundan sonra da her yıl belli miktardaki haracı ödemek şartıyla yerel hükümdarların idaresine verildi. İslâm'ı kabul eden İranlılar genellikle bu verginin dışında bırakılmaktaydı. Bu arada askerî ve idarî zümrelerden pek çok İranlı, Arapların hizmetine girdi. İran şehirleri zaman zaman isyana teşebbüs ettiyse de başarılı olamadı. İslâm, fetihleri takip eden yaklaşık iki yüzyıl içerisinde Orta İran ve Horasan'da önemli ölçüde yayıldı. Fars ve Kirman gibi ana yollardan uzak eyaletlerde ise Zerdüştiler kendi inançlarını korumaya devam ettiler. Deylem sınırlarındaki Kazvin, Azerbaycan sınırındaki Erdebil ve Horasan'ın uç bölgesindeki Merv başta olmak üzere İran şehirlerinin çoğunda Arap garnizonları kuruldu ve buralara Arap kabileleri yerleştirildi. Önce Hemedan, İsfahan ve Fars gibi Basra ve Kufe ordugâhlarına yakın şehirler, ardından Kum, Kaşan. Kazvin, Rey vb. Orta İran şehirlerine Arap muhacirler yerleştirildi. Bu yerleştirmeler Horasan ve Sistan gibi doğu eyaletlerine kadar yayıldı. Kabileler halinde gelen Arapların yanı sıra cihad için sınır boylarına giden gaziler ve Irak'ta tutunamayan Haricî ve Şîî Araplar da İran'a geldiler. Ancak yeni gelenlerin yerlilerle kaynaşması kolay olmadı. İranlılar, Araplar'ı şeytanın (Ehrimen) müridleri olarak görmekte, hatta Kum'da olduğu gibi bazen onları taşlama yoluna dahi gitmekteydiler. Fakat bunlar Araplar'ı İran'a gidip yerleşmekten alıkoyamadı. Evlilikler yoluyla kurulan akrabalıklar zamanla bu iki kitlenin kaynaşmasını sağladı. Bu kaynaşma sonucunda çift yönlü bir etkileşim meydana geldi. Bir yandan İran'da İslâmiyet ve Arapça hızla yayılırken öte yandan yeni gelenler de eski İran kültür ve geleneklerinden etkilendiler¹⁸.

İran, III. Yazdigerd'in öldürülmesinin ardından hilafet devletinin egemenliği altına girdi ve böylece İran için yeni bir dönem, İslâm sonrası çağlar başlamış oldu.

¹⁶ Berthels, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî*, I, 148-149.

¹⁷ Berthels, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî*, I, 149.

¹⁸ Özgüdenli, Osman Gazi, "İran/Fetihten Safevîlere Kadar", *DİA*, XXII, 396.

İran'ın İslâmiyet'i kabul etmesi, Sasanî imparatorluğunun en önemli özelliklerinden olan ulusal birliğini, bu coğrafyadaki halkların ve eyaletlerin birliğini ortadan kaldırmasına karşın diğer taraftan yeni bir ortak hayatın içine girmesini, İranlıların evrensel bir kültürün içinde yer almalarını sağladı. Atalarının dinini bırakıp yeni bir dine inanmak; bazı araştırmacıların sandığı gibi Ahura Mazda'nın Allah ile, Ehrimen'in Şeytan, Zerdüş'tün, İbrahim ve Keyûmers'in Âdem ile yer değiştirmesiyle sınırlı kalmadı. Büsbütün inançların derin etkisiyle gelenek ve göreneklerin, sosyal hayatın değişmesi sonucunu doğurdu¹⁹.

Müslüman Arapları İran'a saldırımları konusunda cesaretlendiren, İslâm'ın ilk dönemlerinde önemli ölçüde İslâmiyet'i yayma yolundaki şiddetli istek ve heyecanlarıydı. Bazı araştırmacılara göre bu saldırıların etkin sebepleri arasında Arap yerleşim bölgelerindeki kuraklık, kıtlık ve varlıklarını önemli ölçüde tehdit eden taun gibi yaygın hastalıklar da vardı. Bunların yanı sıra işsizlik oranının çok yüksek oluşu, hem kentli ve hem de köylü Arapların yeni inanışları gereği artık faiz ile alışveriş ve borçlanma yapamamaları, içkinin yasaklanması, suikastlar, yol kesicilik ve daha birçok siyasi, sosyal ve ekonomik gerekçeler halifenin ve yönetici erkin savaş, fetih ve ganimet ele geçirme kararlarında etkili olmuştur²⁰.

İranlıların da başlangıçtan III. Yezdigerd'in saklanması ve sonra da bulunarak katledilmesine kadar bütün bu gelişmeleri öne çıkaran ortamlarda temel saikleri; İslâmiyetin çekiciliği dışında toplumun alt kesimleri, zayıf ve güçsüz sınıflarla zengin ve güçlüler arasında bir dengenin sağlanacağı, mubedlerin başını çektiği sınıfsal baskıların ortadan kalkacağı, artık Zerdüş'tün inancının baskılarının olmadığı, yeni inanç sisteminin bir hoşgörü ortamı oluşturacağına olan inançlarıydı. Ancak ilk yüzyılın ardından o ilk heyecanla yaptıkları işlerde daha çok dinî amaçları güden heyecanlı ve fedakâr Müslümanların yerini içtenlikli olmayan, heyecanını kaybetmiş, şiddetli makam ve servet sevdası, milliyetçilik ve kişisel menfaatleri öne çıkmış bireyler ve gruplar alınca İranlılar da hayal kırıklıklarına uğradılar. Düşünceleri önemli ölçüde değişti. Zamanla Araplar ile aralarında birçok konuda derin farklılıklar ortaya çıktı. Bu farklılıklar hızla derinleşti ve sonunda birçok İranlının bir kısmı din kisvesi altında gerçekleşen ayaklanmalara, bir kısmı eski İran'a ve değerlerine geri dönüş ve sıkı bağlantıyla kendini gösteren İran/Pers milliyetçiliğine sarılmalarına kadar ilerledi. Bu olumsuz gelişmeler İslâm'ın İran coğrafyasındaki yayılışını ve geniş kitleler tarafından kabul görmesini de olumsuz yönde etkiledi²¹. İran'ın Araplar tarafından ele geçirilmesi olayı bütün olumlu ve olumsuz yönleriyle eski dünyanın en önemli tarihsel gelişmelerinden biriydi.

Öte yandan Emevî yönetimi gerçekte katı Arap milliyetçisi politika izliyor, Arap olmayan uluslara karşı sert davranıyor ve kin güdüyordu. İşte bu gerekçeyle

¹⁹ Zerrînkûb, Abdülhuseyn, "Îrân", *Dâ'iretu'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî/DMBİ*, Tahran 1367 hş., X, 530.

²⁰ Zerrînkûb, Abdülhuseyn, "Îrân", *DMBİ*, X, 530.

²¹ Zerrînkûb, Abdülhuseyn, "Îrân", *DMBİ*, X, 530.

mevalî de bu baskıcı yönetime karşı ayaklanan gruplarla ve özellikle de Şiî topluluklarla işbirlikleri kuruyorlardı. Bu durum özellikle de kendilerini hilafet merkezi Şam'a bağlı olarak niteleyen Irak'ta daha fazla gözleniyordu. Nitekim İmam Hüseyin'in intikamını almak için Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687) önderliğinde harekete geçenler arasında yer alan ve çoğu İranlı mevalîlerden olan Müslümanlar bu gruba katılmış, herkesten daha çok Emevîler'e kin ve nefret duymuşlardır²².

Yoğun olarak Kufe'de kümelenen, daha çok ticaretle uğraşan ve ekonomik gücü de önemli ölçüde ellerinde bulunduran bu mevalî, intikam ordusuna katılarak Emevîler tarafından hakir görülüşünün, adaletsiz uygulamalara maruz bırakılmanın intikamını almayı hedefliyorlardı. İranlıların, Muhtâr'ın ve İbrahim b. Mâlik'in söz konusu intikam birlikleri içerisinde yoğun olarak aktif görevlerde bulunmaları, bu kumandanların da onlara son derece yakın ve sıcak ilgi duymaları, Arap eşrafının şiddetli tepkilerini çekiyor, onları çok kızdırıyordu. Hatta daha da ileri giderek Muhtâr ile İbrahim'in ayaklanmalarını sadece Emevîler'e karşı bir başkaldırı olarak değil, Arapları hedef alan büyük bir kalkışma olarak algılamalarına neden oluyordu²³.

Mevalî'nin, Emevîlerle mücadeleleri bu ayaklanmalarla sınırlı kalmadı. Bu gelişmelerden sonra da buldukları her fırsatta tepkilerini değişik şekillerde gösterdiler. Ellerinden geleni yapmaktan geri durmadılar. Örneğin Emevîlerin yönetiminde buldukları dönemin ortalarına doğru Zeyd'in önderliğinde başlatılan ayaklanmada da onun birliklerinin en önemli gruplarını yine Irak mevâlileri oluşturuyordu. Zeyd'in etkin ve kapsayıcı politikası mevâlî grupları saflarına çekmede son derece dikkat çekiciydi. Bu uygulamalarıyla Horasan, Cürcan ve Rey'de de yoğun taraftar buluyordu. Öldürüldüğünde ise oğlu Yahya, Horasan ve Belh'e sığındı. Ancak bir süre sonra halifenin valilerine bağlı güçler tarafından yakalanarak öldürüldü. Ancak bütün bunlar muhalefetin zayıflaması anlamını taşıyordu. Az bir zaman sonra Ebû Müslim başkaldırı hareketini başlattı²⁴.

Özellikle Emevîler döneminde İslâm'ın İran topraklarında hızla yaygınlaşmasına ortam hazırlayan, ancak Arap Emevî yönetimi için beklenmedik sonuçlar doğuran önemli gelişmelerden biri de, değişik Arap kabilelerin göç ederek Horasan, Maveraünnehir, Kumis, Kum, Kaşan, Fars, Sistan ve Kirman bölgelerine yerleşmeleriydi. Araplar söz konusu yörelerin bir kısmında azımsanmayacak düzeyde güç ve servet sahibi oldular. Bu bölgelerin coğrafi ve iklimsel özellikleri de kendilerine uygun olduğu için yerleşik hayata geçtiler. Arapların daha ilk fetih dönemlerinde, ilk göçlerinde yerleştikleri bu tür bölgelerin başında Horasan ve Kum yer almaktaydı. Buralarda iskân edilen Araplar İranlılarla kısa sürede uyum sağlayarak onların gelenek ve göreneklerini öğrendiler, bir kısım adetlerini

²² Dîneverî, Ebû Hanîfe, *Ahbâru't-tvâl* (yay. Abdulmunim Âmir), Kahire 1960, s. 292; Zerrinkûb, Abdulhuseyn, "Îrân", *DMBİ*, X, 532.

²³ Zerrinkûb, Abdulhuseyn, "Îrân", *DMBİ*, X, 532.

²⁴ Zerrinkûb, Abdulhuseyn, "Îrân", *DMBİ*, X, 532-533.

benimsediler. Zamanla aralarında yakın akrabalık ilişkileri artmaya başladı. Ancak bütün bölgelerde durum bu şekilde değildi. Örneğin Sistan'da onlara Ehrimen/Şeytan diyorlar ve onlarla birlikte aynı ortamları bile paylaşmaya asla yanaşmıyorlardı²⁵. Buhara'da bir zamanlar Müslümanlar ile Müslüman olmayanların evleri ayrı ayrıydı²⁶.

Bir diğer taraftan da söz konusu Arap kabileleri arasında tarihin çok eski çağlarından beri süregelen anlaşmazlıklar, savaşmalarına bile sebep olan farklılıklar da birlikte yaşamalarının önündeki en büyük engellerden biriydi. Sonuçta bütün bu olumsuzluklar, kargaşalar Arap olmayanlara karşı takındıkları tavırlar, sert ve kaba davranışları, her geçen gün kendilerine olan nefreti artırdı. Zamanla hem şehirlerde yaşayan İranlılar ve hem de köylerdeki çiftçi kesimlerinin Araplara karşı birtakım hareketleri örgütlemelerine neden oldu. Bu akımlar hızla yaygınlaştı ve kalabalık taraftar kitleleri buldu. Öte yandan Emevî karşıtı grupların çağrıları da özellikle Arap yerleşimcilerin yakınlarındaki bölgelerdeki komşu mevalî kesimlerinde her geçen gün daha çok olumlu cevaplar aldı ve katılımcılar hızla çoğaldı. Emevîler'in son dönemlerinde hatta Abbasilerin yönetime geldikleri ilk devrelerde İran anti Arap hareketlerin ocağı ve merkezi konumunu aldı. Söz konusu bölgelerde diğer coğrafyalarda hiç görülmeyen birtakım yeni farklı görüşlerin temsilcisi durumunda bazı dinsel akımlar ve mezhepler ortaya çıktı²⁷.

İran-Arap savaşlarında savaşanlar ya savaş meydanlarında can verdiler ya da ganimet olarak alınan mallar arasında tutsak ya da köle olarak götürüldüler. Bu ganimetlerin beşte birlik bölümü halifenin payına ayrıldıktan sonra kalanlar savaşçılar arasında bölüşülüyordu. Söz konusu kadın-erkek kölelerin sayısı özellikle Nihavend savaşından sonra olağanüstü fazlaydı. Fatihler onları alabildiğine zor işlerde, genellikle erkek olanlarını tarım alanları ve inşaatlarda, kadınları da ev işlerinde çalıştırıyorlardı. Özellikle Celula savaşı daha fazla esir almaları gerekçesiyle Araplar açısından çok daha karlıydı. II. halife Ömer'in hayatına son veren Ebû Lülû Firûz da bu savaşta esir düşmüş İranlılardan biriydi. Durumları hiç de iç açıcı olmayan bu esirlerin birçoğu İslâm dinini kabul ettiğinde özgürlüklerine kavuşmuş olsa da bu özgürlük sınırlı olduğu için asla memnun edici değildi. Bu durumda Arapların köleleri oluyorlardı. Yani bir bakıma özgür köleler²⁸.

İslâmiyet'in İranlılar tarafından kabulü, çok uzun bir süreyi kapsayan aşamalı bir süreçti. Yeni dinin toplumsal kesimler arasında kabul görmesi ve yaygınlaşması; bölgelere, öte yandan toplumların siyasi, sosyal ve kültürel yapılarına göre de farklılık gösteriyordu. İslâm dinin kabul edenlerin hem bireysel ve hem de toplumsal hayatlarında her geçen gün daha çok belirginleşen farklılaşmalar gözleniyordu. Yeni dinin kabul edilişi, yeni birtakım dinsel öğretilerin benimsenmesinin yanı sıra yeni

²⁵ *Târîh-i Sîstân*, s. 86.

²⁶ Narşehî, Ebubekir, *Târîh-i Buhara*, Tahran 1385 hş., s. 61-62.

²⁷ Zerrinkûb, Abdülhuseyn, "İrân", *DMBİ*, X, 532.

²⁸ Enûşe, *Târîh-i İrân*, IV, 32.

bir hayat tarzı, yeni adetler, yeni günlük hayat tarzı, yeni kurallar ve yeni geçim tarzlarına da teslim olma anlamını ifade ediyordu. Yine bu yeni iman, kendisiyle uyum göstermeyen eski bütün inanışları birden bir kenara bırakmayı da gerektiriyordu. Diğer taraftan bir kentin tümünün birden eski inanışlarını terk ederek İslâm inanışını kabul ettikleri de çok az rastlanan bir olaydı. Kazvin halkının bütünüyle birlikte İslâmiyet'i kabul ettikleri de bunun ender örneklerinden biridir²⁹.

31/651 yılı yazında bir zamanlar Horasan'ın en stratejik ve önemli merkezi, bir süre de bahtı ters dönmüş Sasanî hükümdarı III. Yezdigerd'in saltanat merkezi Merv şehrinin düşüşüyle İran'ın durumu daha da netleşti. Araplar, Acemlerin ülkelerine egemen oldular. Zerdüşt inanışı İslâm dini karşısında yenilgiye uğradı, ardından da İslâmiyet ele geçirilen topraklarda hızla yayılmaya başladı. "Ahura Mazda"nın yerini "Allah", "Ehrimen"nin yerini "Şeytan"; İran'ın kullandığı "güneş takvimi"nin yerini "ay takvimi" aldı. "Pehlevî Alfabeti" yerini "Arap alfabesi"ne bıraktı. Ancak hemen bütün alanlarda bu akla hayale gelemeyecek kadar bir hızla gerçekleşen değişikliklere rağmen İranlılık ruhu bu amansız yabancı işgalinin bütün gücü ve acımasızlığına karşın gizliden gizliye derinlerde uyanık kalabilmeği başardı. Eski şarkılar ve ulusal kahramanlık hikayeleri, Eski İran'ın ünlü kahramanlarının serüvenleri zihinler ve düşüncelerde asla sarsılmadan dipdiri kaldı. Eski İran dini de o dönemler sadece Hazar kıyıları ve Taberistan'ın dağlık bölgelerinde değil diğer eyaletlerde de yer yer sığınaklar bulabilmişti. Buralarda yerleşik Zerdüşt inanışı bağluları daha sonraları Samaniler yönetimi boyunca da İran ulusal kimliğini uyandırma konusunda etkili olmuşlardı³⁰.

Bütün bu gelişmelerin yaşandığı İran coğrafyasının İslâmlaşması süreci yaklaşık III./IX. yüzyıl başlarına kadar sürdü. Bir kısım bölgelerde daha ilk Arap fetihlerinin ardından yerli halkların yeni dini kabul ederek "mevalî" adıyla İran'ın derinliklerindeki savaşlarda Arap saflarında yer almalarına karşın, özellikle Fars, Gilan, Deylem ve Cibal gibi bazı yöreler bir süre Arap işgaline karşı direndi ve İslâmiyet'i de kabul etmediler³¹.

Bu arada İslâmiyet'i kabul etmeyen Mazdeist birtakım çevreler, Fars Körfezi kıyılarından hareketle Hindistan'ın Gocerat bölgesine gittiler ve orada "Parsiyân" adıyla anılmaya başladılar. İlk zamanlar Gocerat yöneticileri bu yeni misafirlerinden korksalar da bir süre sonra çok iyi karşıladı ve kendilerine ikamet izni verdiler³².

Arapların İran'daki etkileri

Araplar, yaşam tarzları ve hayat felsefelerinin gereği düşünce yapıları, kentlilerden çok farklı bir hayat tarzına sahip, bilime ihtiyaç duymayan, uygarlık ve şehir hayatına uzak, hatta bu değerleri bir noksanlık olarak sayıyorlardı. II. halife

²⁹ Enûşe, *Târîh-i Îrân*, IV, 32.

³⁰ Ethé, Hermann, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî* (trc. Rızâzâde-yi Şafak), Tahran 2536 şş., s. 19-20.

³¹ Zerrinkûb, Abdülhuseyn, "Îrân", *DMBİ*, X, 533.

³² Zerrinkûb, Abdülhuseyn, "Îrân", *DMBİ*, X, 533.

Ömer döneminin ilk yıllarına kadar da bu gelenekleri devam ettirmektedir. İslâm sonrası dönemin ilk devrelerinde İslâm orduları ele geçirdikleri yerlerde yapı yapmıyor ve şehirler kuruyorlardı. Araplar geçim darlığı, ekonomik sıkıntılar ve örneğin, adaletsiz uygulamalar, Habeş, Bizans ve İran devletlerinin duraklama ve gerileme dönemlerini yaşamaları, öte yandan peygamberin getirdiği dinin öğretileri gereği gibi daha başka birtakım nedenlerle aralarında bir birlik kurarak komşu ülkelere saldırmaya başladılar. Bu dönemlerde bile henüz eski sadelikleri ve göçebe düzenlerini sürdürmekteydiler. Sanayi, bilimler, yüksek binalar... güzel ve süslü kaplar... uygar yaşamın gereği bir çok alet ve edevatı gereksiz görüp kullanmıyorlardı. Gerçekte evrensel uygar yaşamın kural ve düzenlerinden, yerleşik hayatın gereklerinden çoğunlukla habersiz, birçok gelişmeği duymamış ve görmemiş, isimlerini bile öğrenmemişlerdi³³.

Göçebe, hayat gelenekleri, bilgiden uzak olmaları ve yeni dinin kitabı *Kur'ân*'ı her şeye yeterli görmeleri, *Kur'ân* dışında hiçbir kitaba ve bilgiye ihtiyaçlarının olmayacağına inanmaları, *Kur'ân* dışında her kitabın ortadan kaldırılması gerektiği inanışları onları yanlış yollara sürükledi. Yeterli ve fazlasıyla uygarlık gereklerine sahip İran ülkesine saldırdıklarında İran değerleri konusunda belirtilen inanışları da taşımaları İran'ın dinsel ve kültürel değerleri başta olmak üzere birçok varlığını yok etmeği başardılar. Kadisiye savaşında İranlılar Araplar karşısında yenilgiye uğradıklarından Arapların Nihavend savaşında ümitleri daha güçlendi ve İran'ın değişik noktalarına doğru ilerlemeğe başladılar. Hiçbir şekilde katliamlardan ve yağmalamalardan geri durmuyor, alabildiğine gaddar davranıyorlardı. Çünkü Araplar, İranlılara üç seçenek sunuyorlardı: İslâm dinini kabul etme, cizye ödeme ya da savaşma. İranlılar önceleri umutsuzluğa kapıldılar ve sonra Müslümanlığı kabul ettiler³⁴.

Özet olarak: İran-Arap savaşları gerçekte İslâmiyet ile Zerdüşt inanışı Mazdeizm'in mücadelesiydi. Öte yandan Araplar kendileri çöl insanı oldukları ve uygarlık bilmedikleri için İran uygarlığının bütün öğelerini ortadan kaldırmayı temel hedefleri olarak kabul ediyorlardı. Bu yüzden İran kültür ve uygarlığının simgesi bütün yapılar, bütün kurum ve yapılanmaları yerle bir edip ortadan kaldırdılar. Ele geçirdikleri kitapları ve kütüphaneleri ateşe verdiler. Özellikle Emevîler döneminde dört halife çağındaki din kardeşliği ve hoşgörü ortamı hemen hemen ortadan kalkmış bulunuyordu. Diğer bir önemli konu da İranlıların, Ali ve ailesini desteklemeleri gerekçesiyle Emevî yönetici kesimlerin İran'ı kara listeye almış olmalarıydı. Bu yanlış ve taraflı tutumları da İran'ın diğer alanlarda büyük bir baskı altında tutulmasının yanı sıra bilim ve edebiyatını da önemli ölçüde olumsuz etkiledi. Emevî kumandanlarından Kuteybe b. Müslim, Maverâünnehir bölgesindeki hirbedler ve mubedleri kılıçtan geçirdi. Bilim ve edebiyat çevrelerinden olan, okuryazarlığı bulunan, yazı yazabilen herkesi ya öldürttü ya da bir şekilde yok etti. Erişebildiği

³³ Furûzânfer, *Târih-i Edebiyyât-i Îrân*, s. 49.

³⁴ Furûzânfer, *Târih-i Edebiyyât-i Îrân*, s. 49.

bütün yazılı belgelerini yaktırdı. Bu bilim ve edebiyat düşmanlığının sadece Sad b. Ebû Vakkâs ve Kuteybe b. Müslim'in özellikleri olmadığı, bütün Arap kumandanların aynı çirkin uygulamalarıyla övündükleri, İran uygarlık eserlerinin diğer uluslar tarafından bilinmesi ve öğrenilmesini engellemek için bu ve benzeri uygulamalardan çekinmedikleri bilinmektedir³⁵.

Arapların, İran'a saldırılarının ve ardından yine Arapların dillerine gösterdikleri şiddetli ilgi de öne çıkınca Emevîler Arapçayı neredeyse hilafet coğrafyasının genel ve tek dilli yapma yolunda önemli aşamalar kaydettiler. Devlet ve yönetim erki Arapçayı böylesine yaygınlaştırdı, halkın da ihtiyaçlarından kaynaklandığı gibi Tahiriler'in yönetime gelmesiyle sona eren Arap egemenliğinin iki yüzyılı boyunca Pehlevî Dili ortadan kalktı. Artık yerini günümüzde Farsça olarak bilinen ve birkaç lehçe olarak kullanılan dilin temellerini oluşturan "Yeni Farsça" oluşmaya ve kullanılmaya başladı³⁶.

Söz konusu iki yüzyılın tamamında İranlı bilim adamları bütün eserlerini Arapça kaleme aldılar. Daha da ötesi birçok bölgede halkın konuşma dili olarak da daha çok Arapça kullanılıyordu. En azından resmi yazışmalar ve konuşmaların Arapça yapıldığı, kayıtların yine bu dilde tutulduğu söylenebilir. Burada dikkat çeken son derece önemli bir konu da İranlı çok sayıda bilgin ve edebiyatçının Arapçayı çok ileri düzeyde öğrendiği, olağanüstü yetenekli kalemlerin değişik dallarda günümüzde bile önemini koruyan değerli eserlerini Arapça olarak yazmış olmalarıdır. İranlılar Arapçayı alabildiğine önemsemi ve bu dilde olağanüstü olarak kabul edilen çabalarıyla Araplara kendi dillerini, edebiyatlarını ve sözcük hazinelerini anlatan eserler kaleme aldılar³⁷.

Pehlevîce, I/VII. yüzyıl sonlarına kadar Arap dîvan yazışmalarında ve kayıtlarında kullanılmaya devam etti. Araplar, ve dilleri Arapça'nın İran topraklarında egemenlikleri Emevîler döneminde olanca hızıyla sürdü. Arapların İran coğrafyasındaki gerçek egemenliklerinin bu yönetim zamanında olduğu söylenebilir³⁸.

Kaynakça

Berthels, E. E., *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî* (çev. Sirûs-i İzedî), Tahran 1373-1374 hş., I-II.

Dîneverî, Ebû Hanîfe, *Ahbâru't-tivâl* (yay. Abdulmunim Âmir), Kahire 1960.

Ethé, Hermann, *Târîh-i Edebiyyât-i Fârsî* (trc. Rızâzâde-yi Şafak), Tahran 2536 şş.

Furûzânfer, Bediüzzamân, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1386 hş.

³⁵ Furûzânfer, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, s. 50.

³⁶ Furûzânfer, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, s. 50.

³⁷ Furûzânfer, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, s. 50.

³⁸ Furûzânfer, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, s. 50.

- Komisyon, *Tarih-i İrân* (çev. Hasan-i Enûşe), Tahran 1368 hş.
- Narşehî, Ebubekir, *Târîh-i Buhara*, Tahran 1385 hş.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “İran/Fetihten Safevîlere Kadar”, *DİA*, XXII, 396.
- Pirniyâ, Hasan, *Târîh i İrân i Bâstân*, Tahran 1378 hş.
- Safâ, Zebîhullâh, *Târîh-i Edebiyyât Der İrân*, Tahran 1371 hş. I-V.
- Zerrînkûb, Abdülhuseyn, “İrân”, *Dâ'iretu'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî/DMBİ*, Tahran 1367 hş. X, 530.